

УДК: 373.2:376

**ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ ІЗ ЗОРОВИМ ВІДХИЛЕННЯМ ДО
НАВЧАННЯ У ШКОЛІ: СПІВПРАЦЯ ПЕДАГОГІВ І БАТЬКІВ**

кандидат педагогічних наук, Вертугіна В. М.

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

Стаття присвячена питанню співпраці педагогів і батьків щодо підготовки дітей із зоровим відхиленням до навчання у загальноосвітній школі. Розроблено систему роботи з вихователями груп загального розвитку до роботи з дітьми із зоровим відхиленням та систему співпраці з батьками цих дітей.

Ключові слова: діти старшого дошкільного віку, діти із зоровим відхиленням, підготовка до навчання у школі, співпраця, дошкільний навчальний заклад.

PhD in Pedagogical Sciences, Vertuhina V.M. Preparation of preschool children with visual impairment to learn in school: the cooperation of teachers and parents /Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine, Kiev

The article is devoted to the problem of teachers and parent cooperation in the field of children with visual impairment preparation for school learning. The preschool teachers training system is created in order to improve children's with visual impairment educational activity and the system of cooperation with these category children's parents is presented by the author as well.

Key words: children under school age children with visual impairment , preparation for school education, cooperation, pre-school.

Вступ. Концептуальним положенням сучасної теорії дошкільної освіти є створення сприятливих умов для творчої самореалізації кожної дитини, формування в неї життєвої компетентності, в основі якої

лежить організація повноцінної життєдіяльності самої дитини як активного суб'єкта. Діти з особливими потребами якнайбільше потребують уваги з боку дорослих щодо набуття навичок практичного життя, розвитку чуттєвого досвіду, сформованості набору базових особистісних властивостей, які б гарантували їм пристосованість до життя, вміння орієнтуватись у змінних умовах, знаходити оптимальні засоби реалізації свого особистісного потенціалу і в дошкільному віці, і навчаючись у школі. Оскільки за даними Українського НДІ медикосоціальних проблем інвалідності патологія зору є однією з найбільш розповсюджених у структурі захворювань дітей і щороку в Україні збільшується кількість дітей із зоровим відхиленням внаслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників, то й актуалізується проблема включення цих дітей в загальноосвітній простір. Статистика показує, що в Україні проблеми із зором мають 20% дітей.

Варто зазначити, що спеціальні дошкільні навчальні заклади не в змозі охопити всіх дітей із відхиленнями в розвитку корекційним навчанням. Значна кількість дітей відвідує дошкільні навчальні заклади загального типу. Однак, ці діти також потребують організації спеціальних умов для забезпечення ефективної корекційно-розвивальної роботи, врахування особливостей їхнього психофізичного розвитку. На жаль, в Україні не існує статистики щодо кількості дітей дошкільного віку із зоровим відхиленням, які відвідують дошкільні навчальні заклади загального типу і ці діти залишаються поза увагою. Уточнимо, що інтенсивне формування органів зору у дитини відбувається в перші п'ять років життя, а нерозуміння дорослими цього факту може спричинити негативні наслідки у подальшому її житті. За допомогою очей людина отримує вагомую частину інформації про довкілля, орієнтується в ньому, спостерігає за процесами і явищами, оволодіває предметно-практичними діями за

наслідуванням; зір сприяє формуванню просторових образів, навичок спілкування. Патологія зору (первинний дефект) призводить до вторинних відхилень у розвитку дітей, що є перешкодою до успішного навчання в загальноосвітній школі.

У зв'язку з цим проблема навчання дітей із зоровим відхиленням в загальному освітньому просторі є виключно важливою і актуальною.

На сучасному етапі інтегрування дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітній простір України є одним з напрямів гуманізації всієї системи освіти та відповідає пріоритетам державної політики, що окреслені в "Національній доктрині розвитку освіти в Україні в XXI столітті". Конституція України гарантує право кожного громадянина на доступність якісної освіти. Це в повній мірі стосується дітей з особливими потребами. Більшість таких дітей може навчатись у загальноосвітніх школах за умови реалізації інклюзивної моделі освіти. Зауважимо, що у Законі «Про спеціальну освіту» (проект) подано тлумачення *особливих потреб*, як тих, що виникають у зв'язку з інвалідністю особи. Визначається, що це насамперед потреби у відновленні або компенсації порушених або втрачених здібностей до різних видів діяльності. В Листі МОН України «Щодо організації освітньої роботи в дошкільних начальних закладах у 2016/2017 році» акцентується увага на освіті дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами; зазначається, що особливістю навчально-виховного процесу дітей з особливими освітніми потребами є його корекційна спрямованість; посилюється увага до організації взаємодії дошкільного навчального закладу з батьками вихованців, уточнюється, що основними векторами цієї роботи є залучення батьків (осіб, що їх замінюють), інших членів родин вихованців до участі в освітньому процесі закладу, груп та їх медико-психолого-педагогічна просвіта [4].

Проблема інтеграції дітей із зоровим відхиленням в освітній простір була і є об'єктом досліджень російських (Л. Ростомашвілі, Л. Солнцева, В. Феоктистова, Л. Шипіцина та ін.) та зарубіжних (М. Волері, Дж.С. Вілберс, М. Біна, В. Бледергроен, В. Бішоп, Е. Деніельс, А. Пренгел, К. Стаффорд та ін.) науковців [8]. Так, зокрема, російськими вченими Н. Соколовою, Л. Солнцевою, І. Тюрлік, Л. Шипіциною на протязі останнього десятиріччя проведено низку досліджень, присвячених інтегрованому навчанню дітей із зоровим відхиленням [5, 7]. Наукові доробки М. Біни, В. Бледенгроена, В. Бішоп свідчать про важливість залучення дітей із особливими потребами до навчання в загальноосвітніх закладах. Так, В. Бледенгроен вивчає моторний розвиток глухо-сліпих дітей, А. Пренгел – освіту дітей в інклюзивних класах, Н. Слабо вивчає питання готовності дітей із зоровим відхиленням до навчання у школі (на «порозі школи»), В. Бішоп акцентує увагу на співпраці педагога з батьками дітей, надає рекомендації щодо виховання і навчання дітей із зоровим відхиленням. Дослідниця підкреслює, що доцільне використання збереженого зору і уміння ним користуватись дозволить дитині правильно сприймати інформацію і її відтворювати [8; 9].

Проблема інтегрування дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній простір знаходиться в зоні уваги українських учених В. Бондаря, Л. Даниленко, А. Колупасвої, Ю. Найди, Т. Ілляшенко, А. Обухівської, І. Родименко, А. Шевцова та ін. Дослідження, проведене Л.Будяк, присвячене створенню організаційно – педагогічних умов інклюзивного навчання дітей з порушенням психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі [2]. Результати дослідження І. Гудим вказують на важливість формування у дошкільників з порушенням зору невербальних засобів комунікації [3]. Проблема розвитку сенсорно–перцептивної діяльності у

слабозорих учнів у підготовчий період вивчення математики висвітлена в наукових доробках Н. Сухоніної [6]. Проте, сьогодні спостерігається ситуація, коли права дітей з особливими потребами на здобуття освіти, соціальну інтеграцію лише декларуються за відсутності механізмів їх реалізації та недостатнього знання інших ефективних практик навчання, а результати досліджень, які проводяться, не досить часто впроваджуються в практику. Незважаючи на вимоги сьогодення, недостатньо уваги також приділяється питанню передшкільної освіти дітей із зоровим відхиленням, які навчатимуться в загальноосвітній школі.

Наразі є важливим привернути увагу до проблеми освіти дітей старшого дошкільного віку, які відвідують дошкільні навчальні заклади загального типу, розкрити деякі особливості інтегрування дітей із зоровим відхиленням в освітній процес початкової школи.

Мета даної статті полягає у висвітленні проблеми взаємодії між педагогами і батьками дітей старшого дошкільного віку із зоровим відхиленням на етапі підготовки їх до навчання у школі. Завдання: розкрити ставлення вихователів і батьків до дітей із зоровим відхиленням, які відвідують дошкільні навчальні заклади загального типу; висвітлити роль батьків у підготовці дітей із зоровим відхиленням до навчання у загальноосвітній школі; підкреслити важливість взаємодії між педагогами і батьками у збереженні здоров'я дітей та безболісного входження їх у шкільний освітній простір.

Виклад основного матеріалу. Навчання та виховання дітей із зоровим відхиленням у спеціальних дошкільних закладах здійснюється на основі загальних принципів навчання та виховання у дошкільних навчальних закладах. Та, поряд з цим, їх навчання та виховання має свої особливі задачі та принципи, спрямовані на відновлення, корекцію і компенсацію порушених й недорозвинених функцій, організацію

диференційованого навчання, підготовку до життя в сучасному суспільстві. Варто відзначити, що специфіка навчання і виховання таких дітей проявляється в урахуванні загальних закономірностей й специфічних особливостей розвитку, опорі на здорові сили і їх збереженні, можливості у використанні спеціальних форм і методів у роботі, перерозподілі навчального матеріалу й заміні темпу його вивчення, використанні спеціальних посібників, приладів. Особлива увага звертається на створення санітарно-гігієнічних умов, поєднання корекційно-виховної роботи з лікувально-відновлювальною. Основна відповідальність за підготовку, організацію і проведення цієї роботи у спеціальних групах для дітей із зоровим відхиленням лягає на тифлопедагога. Інша ситуація виникає, коли дитина із зоровим відхиленням відвідує дошкільний навчальний заклад, після закінчення якого вона, нарівні дітей із нормальним зором, вступає до першого класу загальноосвітньої школи. За нашими спостереженнями, особливості розвитку і специфіка сприймання навчального матеріалу цими дітьми майже ніколи не враховується.

Нами були визначені ключові педагогічні принципи, необхідні для практичної реалізації методики підготовки дітей старшого дошкільного віку із зоровим відхиленням до навчання у школі. Наразі акцентуємо увагу на принципі *єдності дошкільного навчального закладу і сім'ї*.

Перед вступом до загальноосвітньої школи дитина із зоровим відхиленням має бути готовою до того, як її сприймуть в новому колективі, знати вимоги школи, сприймати матеріал на рівні тих дітей, які не мають даного відхилення в розвитку. І тут велику роль відіграє підтримка батьків дитини, розуміння ними її особливостей, специфіки сприймання нового навчального матеріалу, допомога їм в соціалізації. З метою виявлення стану підготовки дітей старшого дошкільного віку із

зоровим відхиленням до навчання в школі та ставлення вихователів і батьків до відвідування дітьми із зоровим відхиленням груп для дітей загального розвитку було проведено анкетування. В анкетуванні взяли участь 120 вихователів, 120 батьків дітей, які відвідують дошкільні навчальні заклади, зокрема 40 батьків дітей із зоровим відхиленням, які відвідують дошкільні навчальні заклади загального типу.

Проаналізуємо відповіді вихователів на запитання анкети.

На перше запитання «Як Ви розумієте поняття «інклюзивна освіта»? було отримано такі відповіді: «Це, коли в групі є діти з певними проблемами у фізичному чи психічному розвитку» (28%); «діти дебільні» (2%); «які відстають у розвитку» (10%); «діти, яких не беруть в спеціальні дитсадки» (30%); «коли вихователь, замість того, щоб займатися з нормальними дітьми, повинен приділяти увагу дітям, які відстають у розвитку» (10%); 20% опитаних вихователів чують цей термін вперше.

На друге запитання «Як Ви ставитесь до перебування у групі дітей з особливими потребами?» більшість (55%) вихователів відповіли «негативно», аргументуючи це тим, що додаткове навантаження позначиться на якості роботи з дітьми з загальним рівнем розвитку; 25% вихователів зазначили, що позитивно, якщо «буде одна або, принаймні, двоє дітей» і «якщо буде працювати в групі два вихователя: помічник вихователя і ще один педагог»; 10% респондентів згодні працювати в групі, яку відвідуватимуть діти з особливими освітніми потребами, але «якщо буде відповідна зарплатня». І тільки 10% вихователів позитивно поставилися до інклюзивної освіти і готові працювати в інклюзивних групах.

Відповідаючи на третє запитання «Чи є у вашій групі діти з відхиленням зору?» 78 % вихователів відповіли, що в групах, у яких

вони працюють, є діти із зоровим відхиленням. Натомість, 22% вихователів констатували відсутність таких дітей.

На наступне запитання «Як Ви дізнались про те, що дитина має проблеми із зором?» вихователі відповіли таким чином: «дитина носить окуляри» (30%), «сказала мама дитини» (20%), «з медичної картки» (15%), «від медсестри» (5%), «коли прийшов лікар перевіряти зір дітей перед школою» (10%), «випадково побачила, що, коли дитина нервується, у неї западає одне око» (5%), «дитина низько нахиляється, щоб розглянути картинки або близько до очей підносить картинку» (5%).

На запитання анкети «Як, на Вашу думку, впливають зорові відхилення на підготовку до навчання в школі?» відповіді вихователів були такими: «якщо поганий зір у дитини, то вона погано сприйматиме шкільний матеріал і буде відставати у навчанні» (40%); «ті незначні відхилення зору у дитини ніяк не спричинять відставання у навчанні» (20%); «якби ми в дитячому садку не звертали уваги на поліпшення зору в дитини, в школі все одно зір зіпсується» (25%); «якщо батьки вдома будуть працювати з дитиною, то відставання в навчанні не буде» (15%).

Щодо запитання про створення спеціальних умов для виховання і навчання дітей із зоровим відхиленням, вихователі відповіли: «Так, потрібні» (60%), «Ні, не потрібні» (20%), «Не знаю» (20%). До спеціальних умов віднесли «матеріальне забезпечення» (60%), «наявність тифлопедагога» (20%), «спеціальний дидактичний матеріал» (10%), «підвищена оплата праці» (10%).

На запитання «Чи є у Вашій групі умови для навчання дітей із зоровим відхиленням? Якщо так, то які?», вихователі відповіли: «відсутні» (60%), «є підставки для розглядання книжок, батьки принесли книжки з чіткими малюнками, даємо менше навантаження на заняттях, обмежуємо в бігові тощо» (40%).

Пропозиції вихователів щодо навчання і виховання дітей із зоровим відхиленням в умовах дошкільного навчального закладу загального типу були такими: 70% вихователів зазначили, щоб працювати з такими дітьми, у них недостатньо досвіду, тому потрібно або «здобувати другу освіту», або «пройти відповідну перепідготовку, щоб не нашкодити дитині із зоровим відхиленням»; 20% вихователів вважають, що з дітьми із відхиленням зору «потрібно працювати так, як і зі звичайними дітьми»; 10% вихователів переконані, що «такі діти повинні відвідувати спеціальні дошкільні навчальні заклади».

Отже, анкетування вихователів показало, що, розуміючи проблему навчання дітей із зоровим відхиленням в дошкільних навчальних закладах загального типу, вони психологічно не готові працювати з такою дитиною. Частина з них не бачить відмінностей у навчанні дітей із зоровим відхиленням і дітей із нормальним зором, вважає, що ці відхилення не впливають на якість навчання в школі. Більшість з них висловила бажання додатково отримати знання з питання проведення освітньої діяльності з дітьми із зоровим відхиленням.

Наступним етапом пошуково-розвідувального етапу експерименту було анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку. В анкетуванні взяло участь 120 батьків.

Проаналізуємо одержані відповіді. На перше запитання: «Чи має Ваша дитина проблеми із зором? Які?», 33% опитаних батьків відповіли, що їхні діти мають відхилення зору, зазначивши, що: «погано бачать зблизька» 30% дітей, «одне око косить» у 20% дітей, «одне око гірше бачить, ніж інше» у 15% дітей, «часто кліпає очима» 10% дітей, «очі дрижать» у 10% дітей, «обидва ока сходяться до носа» у 5% дітей, «очі дивляться в різні сторони» у 5% дітей, «інші захворювання очей» у 5% дітей.

На друге запитання анкети «В якому дошкільному навчальному закладі перебуває Ваша дитина: в спеціальному чи загальноосвітньому?», 100% батьків відзначили, що їхні діти відвідують загальноосвітні дошкільні навчальні заклади.

Щодо третього запитання «Яка ваша думка, де дитині краще перебувати: в спеціальному чи загальноосвітньому дошкільному навчальному закладі? Чому?» усі 100% батьків відзначили що їхній дитині краще відвідувати загальноосвітній дошкільний заклад. Мотивація була такою: «вихователі працюють за програмами для нормальних дітей» (40% батьків), «дітей краще готують до школи» (20% батьків), «навчанню дітей приділяють більшу увагу» (20 % батьків), «діти знаходяться серед здорових ровесників» (10% батьків), «спеціальні дошкільні навчальні заклади знаходяться далеко від місця проживання дитини» (10% батьків).

Крім того, було проведено анкетування батьків, які мають дітей з відхиленням зору.

Проаналізуємо одержані дані. На перше запитання «Чи знаєте Ви діагноз щодо зору своєї дитини?» 37,5% батьків відповіли, що не знають діагнозу.

На друге запитання «Які заходи Ви проводите для покращення зорових функцій у дитини? Чи займаєтесь Ви вдома профілактико-корекційною роботою з дитиною за рекомендаціями лікаря-офтальмолога?» батьки відповіли таким чином: 40% батьків не проводять ніяких заходів щодо покращення зорових функцій у дітей, вважають це непотрібним або «немає в мене часу цим займатись»; 20% батьків не знають, що потрібно вдома проводити певні вправи для зміцнення м'язів очей з дітьми: «А нам лікар нічого не говорив»; 20% батьків зазначили, що «у моєї дитини хоча зір і поганий, але вона не відстає у розвитку від інших дітей»; 10% батьків не знають, які вправи

потрібно проводити; і тільки 10% - точно виконують рекомендації лікаря – офтальмолога (мінняють оклюзію, слідкують за правильним носінням окулярів, виконують різні вправи, які призначив лікар, водять дитину в лікарню на заняття в офтальмологічний кабінет, які проводить медсестра-ортоптистка).

На запитання анкети «Як у дошкільному навчальному закладі враховують специфіку зору Вашої дитини?» більшість батьків (60%) відповіли: «Не знаю», «Ніколи не цікавилась», «А кому це потрібно?»; 20% батьків зазначили, що «вихователі слідкують, щоб моя дитина не знімала окуляри», «при потребі переклеюють або знімають оклюзію», «садять на заняттях за перший стіл», «допомагають у малюванні»; 10% батьків вважають, що це «не робота вихователя, бо в неї і так багато дітей»; 10% - «вихователі не звертають уваги, що дитина погано бачить».

На наступне запитання «Яку допомогу Ви отримали в ДНЗ щодо особливостей розвитку Вашої дитини?» 100% опитаних батьків відповіли, що, незважаючи на хорошу роботу вихователів, вони не отримали ніякої допомоги, бо «самі вихователі не знають особливостей розвитку дитини із зоровим відхиленням».

Відповіді батьків на запитання «Як Ви готуєте дитину до школи?» засвідчили, що батьки не враховують зорові відхилення у дітей при підготовці до навчання в школі; перевантажують дітей участю в різних гуртках («щоб не відставала від інших дітей»), мало часу проводять на свіжому повітрі.

На запитання «Чи готова Ваша дитина йти до школи?» 80% батьків відповіли, що готова, 20% - зазначили потребу «залишити дитину ще на один рік у дитячому садку».

На запитання «В яку школу плануєте віддати дитину?» всі опитані батьки відповіли, що їхні діти будуть навчатись у загальноосвітній

школі, бо «моя дитина не інвалід», «куди піде після закінчення спеціалізованої школи?», «буде вчитись, як інші діти».

Як засвідчили результати анкетування, всі опитані батьки бажають, щоб їхня дитина навчалася у загальноосвітній школі, не зважаючи на особливості її розвитку.

Як засвідчує практика, діти із зоровим відхиленням здебільшого відвідують групи загального розвитку в дошкільних навчальних закладах. Кількість їх з кожним роком збільшується. Натомість аналіз чинних програм розвитку, виховання і навчання дітей дошкільного віку, окрім програми «Дитина», показав, що в них відсутні завдання для роботи з дітьми з особливостями розвитку, не враховуються ці особливості в підготовці дітей із зоровим відхиленням до навчання в школі. Анкетування вихователів також показало, що більшість з них не готові до роботи з дітьми із зоровим відхиленням, вони досить обережно ставляться до інтеграції цих дітей в загальноосвітній простір.

Батьки дітей із зоровим відхиленням бажають, щоб їхні діти вчились у загальноосвітній школі нарівні з дітьми без зорових відхилень.

Зважаючи на розбіжність поглядів педагогів і батьків на навчання дітей із зоровим відхиленням нами була розроблена система роботи з вихователями щодо підвищення їхнього рівня обізнаності з особливостями розвитку дітей із зоровим відхиленням і специфікою їх підготовки до навчання у школі, а також система співпраці з батьками дітей із зоровим відхиленням.

Задля цього було підготовлено методичні теки з інформаційно-методичними матеріалами, що розкривають особливості розвитку дітей із зоровим відхиленням і специфіку навчання цих дітей. В експериментальних дошкільних навчальних закладах був проведений цикл заходів (семінари, семінари-практикуми, педагогічні години,

консультації) з метою формування у вихователів вмінь і навичок роботи з дітьми із зоровим відхиленням, збагачення освітнього середовища наочним матеріалом, дидактичними іграми та вправами, необхідними для навчання дітей із зоровим відхиленням. Окрім зазначених форм роботи з вихователями, з метою підвищення теоретичного та практичного рівня дошкільних працівників, групи яких відвідують діти із зоровим відхиленням, був проведений семінар «Підготовка дітей старшого дошкільного віку із зоровим відхиленням в групах загального розвитку до навчання в школі». Педагогам було запропоновано розроблені диференційовані завдання для дітей, яких розподілили за трьома підгрупами відповідно до діагнозу (з амбліопією, зі збіжною косоокістю, з розбіжною косоокістю), листування електронною поштою між вихователем-методистом дошкільного навчального закладу для дітей з вадами зору і вихователями, групи яких відвідують діти із зоровим відхиленням. Впродовж року періодично надавались консультації вихователям щодо виготовлення дидактичного матеріалу для дітей із зоровим відхиленням та планування індивідуальної роботи з цими дітьми. Разом з педагогами було розроблено систему роботи з батьками дітей із зоровим відхиленням, в основу якої покладено розуміння особливостей розвитку цих дітей і формування в них життєвої компетентності. Форми співпраці обрали різноманітні: і індивідуальні консультації, і круглі столи, і консультації тифлопедагогів та лікаря-офтальмолога, створення групи в соцмережах, спільні екскурсії, семінар-практикум з виготовлення дидактичних посібників для дітей із зоровим відхиленням.

Зазначимо, що така співпраця педагогів і батьків дала можливість спрямувати їхні зусилля до спільної мети: підготувати дитину із зоровим відхиленням до навчання в школі нарівні з дітьми, які не

мають зорових відхилень, сформувані орієнтири готовності до школи, за яких вимоги систематичного навчання не приведуть до порушення здоров'я дитини.

Висновки. Підготовка дитини до навчання у школі – спільне завдання вихователів і батьків. Важливо знайти компроміс заради дитини і її здоров'я. Вихователі звернули увагу на вивчення особливостей дітей, впровадження більш гнучких підходів, засобів, методів, форм організації навчальної діяльності, зацікавились проблемою підготовки дітей із зоровим відхиленням до школи. Батьки ж зрозуміли особливості розвитку і специфіку навчання дітей із зоровим відхиленням і докладали зусиль до того, щоб їхня дитина була підготовлена до навчання у загальноосвітній школі, зважаючи, перш за все, на збереження залишкового зору і його корекцію. Наші наукові розвідки щодо реалізації інших принципів, покладених в основу підготовки дітей із зоровим відхиленням до навчання у школі, будуть висвітлені в подальших публікаціях.

Література:

- 1. Виховання дитини з порушенням зору в умовах сім'ї / за ред.. Сак Т.В. - К.: АТОПОЛ, 2010. – 216 с.*
- 2. Будяк Л.В. Організаційно – педагогічні умови інклюзивного навчання дітей з порушенням психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: [спец.]: 13.00.03 – корекційна педагогіка / Л.В. Будяк; Ін-т спец. педагогіки НАПН України. – К., 2010. – 23с.*
- 3. Гудим І.М. Розвиток пізнавальної активності дошкільників з порушеннями зору в процесі формування уявлень про навколишній світ / Ірина Миколаївна Гудим // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. пед.*

ун-т ім. М.П. Драгоманова; редкол. В.М. Синьов [та ін.]. – К., 2011. – Вип. 4. – С. 265–277.

4. Про організацію освітньої роботи в дошкільних навчальних закладах у 2016/2017 навчальному році. Інструктивно-методичні рекомендації (Додаток 1 до листа МОН України від 16.06.2016 р., № 1/9-315) // Дошкільне виховання, 2016, №7. – С. 8-10.

5. Солнцева Л.И. Модели интегрированного обучения детей с нарушением зрения / Людмила Ивановна Солнцева // Дефектология. – 1997. – № 2. – С. 8–14.

6. Сухоніна Н.С. До питання розвитку чуттєвого сприймання під час навчальної діяльності молодших школярів зі зниженим зором / Наталія Сергіївна Сухоніна // Актуальні питання колекційної освіти: зб. наук. пр. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: Медобори - 2006, 2011. – Вип. 2. – С. 235–242.

7. Шипицина Л.М. Общее и специальное образование: интеграция и дифференциация / Людмила Михайловна Шипицина // Специальная педагогика / под. ред. Н.М. Назаровой. – СПб., 2000. – С. 352–371.

8. Bishop, V. (1996). *Teaching visually impaired children*. Springfield, IL: Charles C. Thomas Publisher.

9. Prengel, A.: *Inklusion in der Frühpädagogik. Expertise für das Projekt Weiterbildungsinitiative Frühpädagogische Fachkräfte. Unter Mitarbeit von K. Zschipke, D. Horn, S. Schultz. Dt. Jugendinstitut E.V., München 2010. Auch unter www.WiFF_Expertise_5_Prenzel_Internet.pdf.*

References:

1. *Vykhovannia dytyny z porushenniam zoru v umovakh sim'i / za red.. Sak T.V. - K.: АТОПОЛ, 2010. – 216 s.*

2. *Budiak L.V. Orhanizatsijno – pedahohichni umovy inkliuzyvnoho navchannia ditej z porushenniam psykhofizychnoho rozvytku v zahal'noosvitnij sil's'kij shkoli: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: [spets.]:*

13.00.03 – korektsijna pedahohika / L.V. Budiak; *In-t spets. pedahohiky NAPN Ukrainy.* – K., 2010. – 23 s.

3. Hudym I.M. *Rozvytok piznaval'noi aktyvnosti doshkil'nykiv z porushenniamy zoru v protsesi formuvannia uiavlen' pro navkolyshnij svit / Iryna Mykolaivna Hudym // Sotsial'no-psykholohichni problemy tyflopedahohiky: zb. nauk. pr. / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova; redkol. V.M. Syn'ov [ta in.].* – K., 2011. – Vyp. 4. – S. 265–277.

4. *Pro orhanizatsiiu osvith'oi roboty v doshkil'nykh navchal'nykh zakladakh u 2016/2017 navchal'nomu rotsi. Instruktyvno-metodychni rekomendatsii (Dodatok 1 do lysta MON Ukrainy vid 16.06.2016 r., № 1/9-315) // Doshkil'ne vykhovannia, 2016, №7.* – S. 8-10.

5. Solntseva L.Y. *Modely yntehyrovannoho obuchenyia detej s narushenyem zrenyia / Liudmyla Yvanovna Solntseva // Defektolohyia.* – 1997. – № 2. – S. 8–14.

6. Sukhonina N.S. *Do pytannia rozvytku chuttievoho spryjmannia pid chas navchal'noi diial'nosti molodshykh shkolariv zi znyzhenym zorom / Nataliia Serhiivna Sukhonina // Aktual'ni pytannia kolektsijnoi osvity: zb. nauk. pr. / za red. V.M. Syn'ova, O.V. Havrylova.* – Kam'ianets'-Podil's'kyj: Medobory - 2006, 2011. – Vyp. 2. – S. 235–242.

7. Shypytsyna L.M. *Obschee y spetsyal'noe obrazovanye: yntehratsyia y dyfferentsyatsyia / Liudmyla Mykhajlovna Shypytsyna // Spetsyal'naia pedahohyka / pod. red. N.M. Nazarovoj.* – SPb., 2000. – S. 352–371.

8. Bishop, V. (1996). *Teaching visually impaired children.* Springfield, IL : Charles C. Thomas Publisher.

9. Prengel, A.: *Inklusion in der Frühpädagogik. Expertise für das Projekt Weiterbil-dungsinitiative Frühpädagogische Fachkräfte. Unter Mitarbeit von K. Zschipke, D. Horn, S. Schultz. Dt. Jugendinstitut e.V., München 2010. Auch unter www.WiFF_Expertise_5_Prenzel_Internet.pdf.*